

Mirosława Piszczako

Zakresy zależności znaczeniowych ukraińskich derywatów z prefiksami не- i без- oraz ich odpowiedników bezprefiksalnych

Acta Polono-Ruthenica 10, 189-195

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosława Piszczako
Olsztyn

Zakresy zależności znaczeniowych ukraińskich derywatów z prefiksami *не-* i *без-* oraz ich odpowiedników bezprefiksalnych

Analiza grupy badanych jednostek leksykalnych pozwala wnioskować, iż nie zawsze dodanie do wyrazu przedrostka przeczącego *не-* czy *без-* wprowadza znaczenie zaprzeczenia, przeciwstawienia lub braku tego, co określa jego odpowiednik bezprefiksalny. Pary tego typu często nie tylko, że nie wchodzą w relacje antonimiczne, na co w języku rosyjskim zwraca uwagę Jerina, lecz zupełnie nie współodnoszą się pod względem znaczeniowym¹, chociaż derywaty słowotwórcze z *не-*, *без-* zawierają w sobie semantyczny potencjał zaprzeczenia. Zjawisko braku zależności między wartościami znaczeniowymi wyrazów motywowanych i motywujących zostało zaobserwowane w grupie rzeczowników i przymiotników. Uwzględniając aspekt formy, dokonano podziału analizowanych derywatów na następujące typy:

1. Formy współzależne, stanowiące frekwencyjnie grupę najliczniejszą, dla których charakterystyczna jest asymetryczność znaczeniowa, np.: *успішний – неуспішний, згода – незгода, шумний – безшумний, жирний – безжирний, оружний – безоружний, надія – безнадія*.

2. Formy pseudowspółzależne, w których pochodne i ich pseudoodpowiedniki bezprzedrostkowe posiadają różnordzenne podstawy derywacyjne, np.: *дуга – недуга, слух – неслух*.

3. Formy niewspółzależne, nie dysponujące korelatami bezprzedrostkowymi bądź z przedrostkiem, np.: *немічність, безжурність, згубність*.

4. Formy częściowo współzależne, które zaobserwowano w formacji jednostek zawierających w podstawie przyimek zaprzeczenia *без-*, np.: *хвостатий – безхвостий, окастий, окатий – безокий, рукатий – безрукий*.

Jak podkreśliłam wyżej, pary jednostek leksykalnych należących do form współzależnych bardzo rzadko pokrywają się całkowicie w zakresie znaczenio-

¹ Т.Н. Ерина, *Имена существительные с приставкой „не-“ как антонимы*, „Русский язык в школе”, 1985, № 2, с. 93-97.

wym. Najbardziej regularne pod względem tożsamości semantycznej są pary monosemiczne, chociaż zdarzają się liczne w tej formacji przypadki dysproporcji znaczeniowych w obrębie odcieni znaczeniowych, np.: *письменный* – *неписьменный*. Para przytoczonych przymiotników to wyrazy monosemiczne o znaczeniach ‘ten kto nie umie pisać i czytać’ – ‘ten kto umie czytać i pisać’. Oba wyrazy podlegają procesowi substancywizacji, określając odpowiednio ‘człowieka, który umie pisać i czytać’ – ‘człowieka, który nie potrafi pisać i czytać’. Ponadto derywat *неписьменный* dysponuje nadwyżką znaczeniową w podznaczeniu, informując o właściwości charakteryzującej osobę nie obeznaną z czymś, np.: *політично неписьменный*.

Jak podkreśla J. Sokołowski, w większości przypadków par pozytywny – negatywny zakres znaczeniowy wyrazu zaprzeczonego jest mniejszy niż jego odpowiednika niezaprzeczonego². Nadmieniam on również, iż nieliczną formację stanowią pary jednostek leksykalnych, w których nadwyżkę znaczeniową posiada człon zaprzeczony. Owa dysproporcja znaczeniowa jednostki zaprzeczonej zawiera się najczęściej w ilości znaczeń liczbowych, np.: *злагода* – *незлагода*:

злагода – 1. Pokojowe, zgodne stosunki – *сімейна злагода*; 2. Wzajemne porozumienie, ugoda o wspólnym działaniu; 3. Zgodność, harmonia w czymś;

незлагода – 1. Brak wzajemnego porozumienia, pokojowych, zgodnych stosunków, niezgoda – *незгода у сім'ї*; 2. Z kimś – brak zgodności, porozumienia, niesnaski, rozbieżności – *незлагода з дирекцією*; 3. Trwoga, zdenerwowanie, niepokój – *незлагода душевна*; 4. Brak harmonii w czymś.

Druga grupa jednostek leksykalnych, którą nazwałam pseudospółzależną, jest formacją znacznie mniej liczebną w stosunku do wyżej omówionej. W celu wykazania braku zależności znaczeniowych par, które zaklasyfikowałam do pseudospółzależnych (inaczej można by nazwać je „fałszywymi”), przytaczam pary jednostek leksykalnych wraz z ich wartościami znaczeniowymi *вдача* – *невдача*; *слух* – *неслух*; *хватка* – *нехватка*; *дуга* – *недуга*.

вдача – zespół właściwości psychicznych składających się na osobowość człowieka; charakter;

невдача – nieudane, nie takie jakbyśmy sobie życzyli zakończenie czegoś;

слух – 1. Tylko w l. poj. jeden z pięciu zmysłów, który umożliwia odbiór dźwięków za pomocą specjalnego organu – ucha, 1.1 zdolność słyszenia, 1.2 zdolność prawidłowego odbierania i odtwarzania dźwięków muzycznych, 1.3 to samo co *выход*; 2. Przeważnie w l.mn. *слухи (пот.)* plotki;

неслух – nieposłuszna osoba;

² J. Sokołowski, *Negatywa we współczesnym języku rosyjskim*, Warszawa – Wrocław 1982.

хватка – 1. Sposób chwytania, przyjęcia; 2. Przeważnie (*pot.*) sposób działania, maniera postępowania; 3. Siatka z uchwytem naciągnięta na obręcz lub ramkę, którą wykorzystuje się do łowienia ryb, ptaków i owadów; 4. W l. mn. (*gwar.*) długi drewniany kij z dwoma metalowymi zaokrąglonymi uchwytami (*rogami*), służący do wstawiania i wyjmowania z pieca garnków, kociołków;

нехватка – brak niezbędnej ilości czegoś;

дуга ' – 1. Okrągła krzywa linia; 2. (*mat.*) Część krzywej pomiędzy dwoma jej punktami; 3. Część uprzęży konnej przymocowująca dyszel do chomąta; 4. (*pot.*) „Wąsy” tramwajowe i trolejbusowe;

недуга – choroba.

Przytoczone pary nie wchodzą w żadne relacje semantyczno-słowotwórcze, ponieważ jednostki z *не-* prefiksalnym nie są derywatami jednostek niezaprzeczonej. Tego typu fałszywe pary motywowane są różnymi podstawami derywacyjnymi. Na przykład przytoczony w tej grupie słów rzeczownik *невдача* wchodzi w relacje semantyczno-słowotwórcze z przymiotnikiem *невдалий*, który z kolei posiada odpowiednik bezprefiksalny w postaci przymiotnika *вдалий*, a nie rzeczownika *вдача*. Podobnie w przypadku rzeczownika *неслух* nie możemy doszukiwać się korelacji z jednostką *слух*, natomiast należy upatrywać takiej zależności z przymiotnikiem *неслухняний*, derywowanym od *слухняний*.

Niektóre przytoczone pary rzeczowników zachowują wszystkie fonetyczne właściwości odnoszące się do strony dźwiękowej, polegające na zachowaniu akcentu na tej samej sylabie, inne natomiast różnią się pozycją akcentu. Pseudowspółzależność formy w stosunku do określonych korelatów wykazują również nieliczne rzeczowniki z *без-* prefiksalnym, który dodany do rdzenia niezaprzeczonego nie wnosi charakterystycznego znaczenia braku danej cechy lub właściwości, formując nową jednostkę leksykalną o zupełnie odmiennej i odrębnej wartości znaczeniowej w odniesieniu do podstawy. Brak jakichkolwiek relacji semantycznych uwarunkowany jest podstawą motywującą i sposobem derywacji słowotwórczej, która potwierdza, iż dany wyraz pochodny posiada motywację wyrażeniem przyimkowym i odpowiednim rdzeniem rzeczownikowym w dopełniaczu, a nie odpowiednikiem bezprefiksalnym. Rozpatrzę pary substancywów – nosicieli cech:

вірник – *безвірник*:

вірник – (*przest.*) osoba godna zaufania,

безвірник – osoba nie uznająca istnienia Boga.

Dla pary leksemów *вірник* – *безвірник* można wskazać pewien wspólny mianownik, mianowicie oba należą do grupy predykatów psychicznych, które nie tylko orzekają o pewnych psychicznych dyspozycjach subiektów, ale zawie-

rają także w swoim znaczeniu dodatkowy element oceny danej cechy z punktu widzenia nadawcy. Derywat motywowany wyrażeniem syntaktycznym komuni-
kuje w odczuciu mówiącego o cesze jednoznacznie negatywnej.

Absolutnie żadnych współzależności słowotwórczo-semantycznych nie można doszukiwać się w parze *живність – безживність*, mimo iż z formalnego punktu widzenia zachowują fonomorfologiczne zależności między wyrazem motywowanym i motywującym. Charakterystyka znaczeniowa wskazuje, iż leksem *безживність* eksplikowany jest przymiotnikiem *безживний*, który posiada motywację wyrażeniem *без життя* i wskazuje na ‘stan śmierci, braku oznak życia’. Znaczenia rzeczownika *живність* zawierają się w następujących określeniach: 1. (*pot.*) Wiejskie zwierzęta i drób; 2. Żywe stworzenia przeznaczone do konsumpcji.

Przyjrzyjmy się kolejnym parom leksemów typu *вість – безвість*, w których nastąpiło charakterystyczne przeniesienie akcentu na prefiks.

вість – 1. Wiadomość; 2. Zawiadomienie; 3. Drugi człon niektórych wydawnictw periodycznych;

безвість – nieznane miejsca.

Pozornie trudno doszukać się zależności w zakresie semantycznym. Jednak przyjmując eksplikację *безвість* wyrażeniem *без вісти* i biorąc pod uwagę znaczenie prymarne rzeczownika z wyrażenia syntaktycznego oraz przy założeniu, iż przytoczone pary wyrazów charakteryzują desygnat pod względem istnienia – nieistnienia, przekazania – nieprzekazania pewnego rodzaju informacji, dojdziemy do konkluzji, że leksem *вість* pod względem semantycznym posiada nową informację, natomiast derywat *безвість* komunikuje o braku jakichkolwiek informacji o danym miejscu. W tym wypadku pewna zależność znaczeniowo-słowotwórcza może być potwierdzona.

Wśród formacji przymiotnikowych również odnotowałam liczną grupę derywatów z *не-* prefiksalnym, reprezentujących formy pseudowspółzależne i w związku z tym semantycznie odmiennych. Na przykład para przymiotników *недужний – дужний*. Leksem *недужний* nie jest zaprzeczeniem ani przeciwstawieniem wyrazu *дужний*, oba reprezentują różne kręgi semantyczne. Ta para przymiotników charakteryzuje się różnorodnymi podstawami derywacyjnymi. Przymiotnik *недужний* został derywowany od czasownika *нездужати* i nie ma żadnej zależności semantyczno-słowotwórczej z przymiotnikiem *дужний*.

дужний (rzad.) – mający wygląd *дуги* – krzywej linii

недужний (potocz.) – 1. Znaczący tyle co *недужий* czyli taki, który choruje.
1.1 w zn. rzecz. chory człowiek. 1.2 taki, który świadczy o obecności choroby;

Przymiotniki *недужний* i *дужний* należą do grupy predykatów tzw. perceptywnych, poddających się percepcji zmysłowej, konkretnie doznaniom wzrokowym takim jak cechy wyglądu zewnętrznego. Oba leksemy reprezentują typ predykatów fizycznych, które w wyniku bezpośredniej obserwacji można scharakteryzować.

Inne przykłady par przymiotników „fałszywych”, zawierające odmienną treść znaczeniową, to jednostki *зламний* – *незламний*:

зламний – tylko w znaczeniu przenośnym odnosi się do rzeczownika *злам* (5) – zdecydowana zmiana, ostry zwrot w rozwoju czegoś; przełom, np.: *зламний момент в історії людства*. Parę niezaprzeczoną dla derywatu *незламний* stanowi adiektywizowana forma imiesłowowa *зламаний*;

незламний – 1. Taki, którego nie można rozbić, zgiąć, zepsuć; bardzo mocno; 2. Niepokonany, którego nie można sobie podporządkować; 2.1 który świadczy o czyjejs niezłomności; 3. Przejawiający stałość w poglądach, uczynkach; 4. Którego nie można naruszyć, zniszczyć; 5. Którego nie można zmienić.

Wszystkie przeanalizowane przykłady przymiotników z *не-* prefiksalnym charakteryzuje całkowita odrębność w sferze semantycznej, ale posiadają pełną zgodność fonologiczną (stały akcent) oraz jednakowe zakończenie.

Pary jednostek pseudowspółzależnych, w których trudno doszukać się zależności znaczeniowych, funkcjonują również w obrębie jednostek leksykalnych z *без-* prefiksalnym i tożsamo brzmiącymi wyrazami bezprzedrostkowymi. Motywacja wyrażeniem przyimkowym z przyimkiem negacji w podstawie, a nie motywacja odpowiednikiem bezprzedrostkowym, uwarunkowały brak powiązań semantycznych wśród tych jednostek leksykalnych, np.:

безкарний = *без кари* ≠ *карний*;

безкровний = *без крові* ≠ *кровний*;

безкінний = *без коня (коней)* ≠ *кінний*.

Analiza materiału słownikowego pozwala zasygnalizować nie tylko zjawisko odmienności semantycznej wyrazu prefiksalnego i bezprefiksalnego, ale także wskazuje na to, iż nie każda jednostka leksykalna posiada odpowiednik zaprzeczony z prefiksem *не-*. Asymetria występuje wśród rzeczowników i przymiotników, np.: *потіпа еssенді незабутній* (przy braku *забутній*), *неодмінний*, *незносний*, *неозорий*, *непорадний*, *непідробний*, *нестямний*, *нехаранутний* (gwar.), *нечестивий* (książ.) oraz liczna grupa nosicieli cech: *незграба*, *нездара*, *немога*, *ненажера*, *ненатля*, *непосида*, *нестяма*, *нехлюй*, *нехрист*, *нехтолиця*. Formacje z *без-* także nie zawsze dysponują korelatami niezaprzeczonymi. Można tutaj przytoczyć chociażby przymiotniki somatyczne nie posiadające oparcia w predykatkach bezprzedrostkowych typu *безрукий*,

безокий. Oprócz somatyzmów do takiej formacji należy spora liczba przymiotników z formantem *-н-*, np.: *безбожний, безборонний, безвиглядний, безвідлучний, безмежний, бездарний, безперешкодний, безпутний, безрульний*, derywowanych od wyrażenia przyimkowego i odpowiedniego rzeczownika.

Warto podkreślić, iż nie wszystkie derywaty rzeczownikowe z formantem *-ість* derywowane od odpowiedniego przymiotnika dysponują formalnie zaprzeczonymi korelatami pozytywnymi. Nie zawsze paradygmatowi wyrazów zaprzeczonych odpowiada paradygmat niezaprzeczony, np.: *немічність* (przy braku *мічність*), *згубність* (przy braku *незгубність*), *металевість* (przy braku *неметалевість*), *безжурність* (przy braku *журність*), *беззастережність*, *беззахисність*, *безкомпромисність*, *безконтрольність*, *безладність*, *безпам'ятність*.

Najmniejszą liczebnie i charakterystyczną jedynie dla formacji z *без-* prefiksalnym jest czwarta grupa badanych jednostek leksykalnych, które określiłam jako częściowo współzależne. Częściowa zależność znaczeniowa par bezprefiksalny – prefiksalny zawiera się w jednakowej podstawie derywacyjnej. Zakres semantyczny wyrazu zaprzeczonego ogranicza się do jednego znaczenia i wskazuje na brak tego, co nazywa rdzeń derywacyjny, natomiast jego korelat jest najczęściej polisemiczny. W przypadku tych par w jednostce niezaprzeczonej zawiera się semantyczny potencjał wskazujący nadmierny przejaw danej cechy, potęgujący intensywność jej występowania. Przykładem może być następująca para wyrazów *окатий, окастий – безокий*:

окатий, окастий – 1. Taki, który ma duże oczy; 2. Który ma ostry wzrok *гострозорий*,

безокий – ten, kto nie ma oczu, utracił oczy.

Przeprowadzone obserwacje potwierdziły postawiony na początku wniosek, iż nie każda podstawa niezaprzeczona dysponuje supletywną formą zaprzeczoną. Istnieje w języku ukraińskim liczna klasa par jednostek leksykalnych o pozornej jedynie zależności znaczeniowej. Stanowią one różnordzenne pary słów nie związanych pokrewieństwem etymologicznym, a podobne tylko pod względem fonologicznym. Obok takich słów funkcjonują także pary, które nie posiadają oparcia w predykcji bezprzedrostkowym oraz takie, które wyróżniają się częściową zależnością zakresów znaczeniowych.

Резюме

Сфера взаємосвязи и значительных українських дериватів с префіксами ne- и bez- а также их беспрефіксальних відповідників

В статье анализируются украинские дериваты с префиксами *ne-* и *bez-*, среди которых выделяются:

1. корреляционные формы, напр.: *солодкий – несолодкий, шумний – безшумний*;
2. псевдокорреляционные формы, напр.: *хватка – нехватка, слух – неслух, живність – безживність*;
3. некорреляционные формы, напр.: *немічність – ∅, безжурність – ∅*;
4. частично корреляционные формы, напр.: *хвостатий – безхвостий, окастий, окатий – безокий*.

Summary

The ranges of meaning relationships of Ukrainian derivatives with prefixes ne- and bez- and their non-prefix equivalents

In the given article the derivatives with the prefixes *ne-*, *bez-* are examined in the aspect of the form and can be divided into:

- 1) correlative forms, eg: *солодкий – несолодкий, шумний – безшумний*;
- 2) pseudo-correlative forms, eg: *хватка – нехватка, слух – неслух, живність – безживність*;
- 3) non correlative forms, eg: *немічність – ∅, безжурність – ∅*;
- 4) partially correlative forms, eg: *хвостатий – безхвостий, окастий, окатий – безокий*.